

دانشکده : علوم انسانی

رساله دکتری رشته: علوم سیاسی گرایش: مطالعات ایران

عنوان رساله:

مطالعه نظام انتخاباتی و توسعه اقتصاد ملی در ایران (1368-1384)

نام دانشجو:

فائز دین پرست

استاد راهنما:

دکتر علی ساعی

مهرماه 1391

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بسمه تعالی

ناسد به اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

رساله دکتری: **سبب انقراض ماگنزدین در شمال**
 در تاریخ: **۹۱/۷/۱۸**
 رساله ۱۸ واحدی خود را با عنوان: **اوانه کردقت.**

اعضای هیات داوران نسخه نهایی این رساله را از نظر فرم و محتوا تایید کرده است و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه دکتری پیشنهاد می‌کنند.

اعضای هیات داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد و اعضای اصلی	علی مددگ	استاد	
۲- استاد راهنمای دوم			
۳- استاد مشاور اول	فریدون حسن پورعی	دانشیار	
۴- استاد مشاور دوم	جوادی اطاعت	استاد	
۵- استاد ناظر	آرش کدکریان	"	
۶- استاد ناظر	کاروس سید علی	دانشیار	
۷- استاد ناظر	شیرین محمدی	استاد	
۸- استاد ناظر	ابراهیم محمدی	استاد	
۹- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی	امیرالفضل محمدی	دانشیار	

آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهش‌های علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرح‌های تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده 1- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده 2- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجو مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده 3- انتشار کتاب، نرم افزار و یا آثار ویژه (اثری هنری مانند فیلم، عکس، نقاشی و نمایشنامه) حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین‌نامه‌های مصوب انجام شود.

ماده 4- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته‌ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده 5- این آیین‌نامه در 5 ماده و یک تبصره در تاریخ 87/4/1 شورای پژوهشی و در تاریخ 87/4/23 در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ 87/7/15 شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

«اینجانب فائز دین پرست دانشجوی رشته علم سیاسی ورودی سال تحصیلی 86-87 مقطع دکتری دانشکده علوم انسانی متعهد می شوم کلیه نکات مندرج در آئین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس را در انتشار یافته‌های علمی مستخرج از پایان‌نامه / رساله تحصیلی خود رعایت نمایم. در صورت تخلف از مفاد آئین‌نامه فوق‌الاشعار به دانشگاه وکالت و نمایندگی می‌دهم که از طرف اینجانب نسبت به لغو امتیاز اختراع بنام بنده و یا هر گونه امتیاز دیگر و تغییر آن به نام دانشگاه اقدام نماید. ضمناً نسبت به جبران فوری ضرر و زیان حاصله بر اساس برآورد دانشگاه اقدام خواهم نمود و بدینوسیله حق هر گونه اعتراض را از خود سلب نمودم»

امضا: فائز دین پرستی صالح

تاریخ: 91/8/7

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده 1: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده 2: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل رساله دکتری نگارنده در رشته ی علوم سیاسی است که در سال 1391 در دانشکده ی علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر علی ساعی، مشاوره جناب آقای دکتر امیرمحمد حاجی یوسفی و جناب آقای دکتر جواد اطاعت از آن دفاع شده است.»

ماده 3: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده 4: در صورت عدم رعایت ماده 3، 50% بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده 5: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده 4 را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده 6: اینجانب فائز دین پرستی صالح دانشجوی رشته علوم سیاسی مقطع دکتری تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: فائز دین پرستی صالح

تاریخ و امضا: 91/7/17

دانشکده : علوم انسانی

رساله دکتری رشته: علوم سیاسی گرایش: مطالعات ایران

عنوان رساله:

مطالعه نظام انتخاباتی و توسعه اقتصاد ملی در ایران (1368-1384)

نام دانشجو:

فائز دین پرست

استاد راهنما:

دکتر علی ساعی

استاد مشاور (اول):

دکتر امیرمحمد حاجی یوسفی

استاد مشاور (دوم):

دکتر جواد اطاعت

مهرماه 1391

پیشکش پیشگاه پر ارج

مادر عزیز و پدر مهربانم

که

نخستین آموزگاران دین و دانش من بودند.

سپاس نامه

هرچند مسئولیت نگارش این رساله، به بهانه‌ی پایان دوران تحصیل رسمی، بر عهده این دانشجوی علم سیاست است، اما اعتبار - هرچند اندک آن - مرهون درس‌آموزی از پیشگاه اساتید و معلمان ارجمندی است که در طول بیست و پنج سال تحصیل رسمی، مرا به مهر خویش نواختند و حدیث دانش‌آموزی را در گوشم زمزمه کردند. بر خود فرض می‌دانم جبین ادب در پیشگاه همه این بزرگواران بر زمین سایم و اجرشان را از درگاه دادار پاک تمنا کنم.

از استاد محترم جناب آقای دکتر علی ساعی که بر من منت نهادند و با پذیرش مسئولیت راهنمایی رساله، گام به گام و به دقت مرا در انجام پژوهش یاری رساندند سپاسگزارم. سپاس من به محضر ایشان دوچندان است؛ زیرا به بهانه‌ی رساله، فن و اخلاق پژوهش را نیز به صورت عملی از محضر ایشان آموختم. از استاد گرانمایه جناب آقای دکتر حاجی یوسفی که در کنار تلمذهای پیشین از آغاز شکل‌گیری دغدغه‌ی این پژوهش، نکات ارزشمندی را تذکر دادند و نیز استاد ارجمند جناب آقای دکتر اطاعت - که با توجه به تجربه علمی و عملی نکات سودمندی را متذکر شدند - در مقام مشاورت رساله بسیار سپاسگزارم.

از داوران محترم جناب آقایان دکتر کاووس سید امامی، دکتر محمد سالار کسرای، دکتر ابوالفضل شکوری و دکتر شهروز شریعتی که با تذکرات اصلاحی و نکته‌سنجی‌های عالمانه، رساله را مورد داوری و نقادی قرار دادند، نیز سپاسگزاری می‌کنم.

همچنین مایلم از استادان محترم آقایان دکتر مسعود غفاری، دکتر اصغر افتخاری، دکتر محسن رنایی، دکتر حامد قدوسی، دکتر مسعود نیلی، دکتر محمدباقر خرمشاد، دکتر غلامرضا خواجه‌سروی، دکتر فرشاد مؤمنی، دکتر محمد ستاری فر و دکتر حجت ا... ایوبی نیز که در مراحل مختلف کار با ارائه‌ی نظرات مشفقانه مرا راهنمایی کردند، قدردانی کنم.

در پایان از همسر عزیزم خانم فهیمه دین پرست که کوتاهی‌های مرا در انجام وظایف خانوادگی در زمان انجام پژوهش بزرگوارانه تحمل و در ایفای مسئولیت‌های علمی مهربانانه همراهیم کرد، تشکر می‌کنم. از درگاه حضرت پروردگار، بهروزی و کامکاری فرد فرد این بزرگواران را آرزومندم.

فائز دین پرست

مهرماه 1391

چکیده

موضوع این رساله توسعه‌ی اقتصاد ملی در ایران است. توسعه در ایران در پاسخ به مسأله‌ی عقب‌ماندگی مطرح شده و حداقل در قالب چهار واقعه از زمان جنگ‌های ایران و روس تا کنون قابل بررسی است. در این مدت توسعه نه تنها دغدغه‌ی حکومت‌ها بلکه مسأله‌ی جامعه علمی نیز به شمار می‌آمده است. با توجه به تمرکز پویش توسعه در ایران بر بعد اقتصادی آن، در این رساله توسعه‌ی اقتصاد ملی ایران مورد واکاوی قرار می‌گیرد. پس از بیان مسأله و اثبات آن، سؤال اصلی پژوهش به صورت زیر بیان شده است: *توسعه‌ی اقتصاد ملی ایران از منظر سیاست چگونه قابل تبیین است؟ حل مسأله نیازمند دو تلاش نظری و تجربی است. در سطح نظری، پس از طبقه‌بندی و بررسی انتقادی برخی از نظریه‌های موجود، دستگاه نظری پژوهش در گام نخست از رهگذر بازخوانی نظریه‌ی انتخاب عمومی در بستر رهیافت راهبردی-ارتباطی جسوپ (در رویکرد واقع‌گرایی انتقادی) ساخته شده است. سپس مفاهیم اصلی نظریه دولت رانتیر و نظریه جامعه‌ی کوتاه‌مدت کاتوزیان به نظریه‌ی بازسازی شده (که انتخاب عمومی ساختارمند نامیده شده است) افزوده شده است. سپس فرضیه‌ی پژوهش به صورت زیر از این دستگاه نظری استنتاج شده است: اگر بستر ساختارمند بر دو بعد دولت رانتیر و افق کوتاه مدت پیگیری منافع سیاستمداران منتخب استوار باشد، کنش راهبردی سیاستمداران منتخب معطوف به تأمین رضایت زود هنگام انتخاب‌کنندگان است؛ نتیجه‌ی این نوع کنش سیاست تأمین رضایت زود هنگام انتخاب‌کنندگان خواهد بود که نقش بازدارنده در توسعه‌ی اقتصاد ملی ایران دارد.*

تعریف عملیاتی مفاهیم به عنوان مرحله‌ی بعدی کار، امکان ورود به مرحله‌ی تحلیل تجربی را فراهم کرده است. داده‌های معرف‌های هر یک از مفاهیم پژوهش با روش تحلیل محتوا و مطالعه اسنادی جمع‌آوری و سپس در دو سطح درون‌سیستمی (با روش تحلیل توصیفی و تحلیل روایتی) و برون‌سیستمی (با روش تحلیل روایتی و جداول حضور و غیاب استوارت میل) مورد داوری تجربی قرار گرفته‌اند.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، کنش راهبردی نمایندگان مجلس، به عنوان بازیگران منفعت‌جو در بستر راهبردی دولت رانتیر و نظام انتخاباتی اکثریتی دو دوری، معطوف به تأمین مطالبات فوری انتخاب‌کنندگان است که سیاست‌های برآمده از این نوع کنش نیز ناظر به تأمین مطالباتی از همان جنس است که نقش منفی در توسعه‌ی اقتصاد ملی ایران داشته است.

واژگان کلیدی: توسعه‌ی اقتصاد ملی، کنش راهبردی، بستر ساختارمند، دولت رانتیر، افق کوتاه-مدت منافع، سیاست تأمین رضایت زودهنگام، ایران.

فهرست مطالب

1	..... فصل اول: کلیات	
2	..... 1-1 بیان مسأله	
16	..... 1-1 ضرورت پژوهش	
16	..... 2-1 هدف پژوهش	
19	..... فصل دوم: تبیین تئوریک مسأله پژوهش	
19	..... 1-2 رویکرد ساختاری	
20	..... 1-1-2 نظریه‌ی دولت رانتیر	
21	..... 2-1-2 نظریه‌ی جامعه‌ی کوتاه‌مدت کاتوزیان	
22	..... 2-2 رویکرد کارگزاری	
22	..... 1-2-2 نظریه‌ی لفت ویچ	
23	..... 2-2-2 نظریه‌ی انتخاب عمومی	
26	..... 3-2 فرموله کردن دستگاه نظریه پژوهش	
44	..... 4-2 فرضیه‌ی پژوهش	
45	..... فصل سوم: چارچوب روش شناختی	
45	..... 1-3 تعریف نظری و عملیات مفاهیم	
46	..... 1-1-3 بستر ساختارمند	
46	..... 2-1-3 افق کوتاه مدت پیگیری منافع	
46	..... 3-1-3 دولت رانتیر	
46	..... 4-1-3 کنش راهبردی معطوف به رضایت زود هنگام انتخاب‌کنندگان	
51	..... 5-1-3 سیاست تأمین رضایت فوری انتخاب‌کنندگان	
51	..... 6-1-3 توسعه‌ی اقتصاد ملی	
53	..... 2-3 روش پژوهش	
54	..... 1-2-3 روش گردآوری	
54	..... 2-2-3 روش داوری	
57	..... 3-3 واحد تحلیل	
57	..... 4-3 واحدهای مشاهده	
58	..... 5-3 اعتبار و پایایی	
59	..... فصل چهارم: تحلیل تجربی	
59	..... 1-4 تحلیل توصیفی	
59	..... 1-1-4 دوره‌ی اول: برنامه‌ی اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی	

60.....	1-1-1-4	بستر ساختارمند	
60.....	2-1-1-4	دولت رانتیر	
61.....	3-1-1-4	افق کوتاه مدت پیگیری منافع نمایندگان	
62.....	4-1-1-4	کنش راهبردی	
70.....	5-1-1-4	سیاست تأمین رضایت زودهنگام انتخاب کنندگان	
76.....	6-1-1-4	توسعه‌ی اقتصاد ملی	
78.....	2-1-4	دوره‌ی دوم: برنامه‌ی دوم توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی	
79.....	1-2-1-4	بستر ساختارمند	
79.....	2-2-1-4	دولت رانتیر	
80.....	3-2-1-4	افق کوتاه مدت پیگیری منافع انتخاب کنندگان	
81.....	4-2-1-4	کنش راهبردی	
89.....	5-2-1-4	سیاست تأمین رضایت زودهنگام انتخاب کنندگان	
94.....	6-2-1-4	توسعه‌ی اقتصاد ملی	
97.....	3-1-4	دوره‌ی سوم: برنامه‌ی سوم توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی	
98.....	1-3-1-4	بستر ساختارمند	
98.....	2-3-1-4	دولت رانتیر	
99.....	3-3-1-4	افق کوتاه مدت پیگیری منافع انتخاب کنندگان	
100.....	4-3-1-4	کنش راهبردی	
107.....	5-3-1-4	سیاست تأمین رضایت زودهنگام انتخاب کنندگان	
111.....	6-3-1-4	توسعه‌ی اقتصاد ملی	
113.....	2-4	تحلیل تبیینی	
122.....		فصل پنجم: نتیجه‌گیری	
123.....	1-5	دلالت نظری	
126.....	2-5	دلالت‌های عملی	
127.....	3-5	ضعف‌ها و محدودیت‌های تحقیق	
129.....	4-5	سخنی با پژوهش‌گران	
131.....		فهرست مراجع	

فهرست جدول‌ها

- جدول شماره‌ی 1-3: مقوله‌های ابعاد مختلف کنش راهبردی..... 49
- جدول شماره‌ی 2-3: دوره‌های تاریخی..... 57
- جدول شماره‌ی 1-4: داده‌های تجربی میزان وابستگی دولت به درآمدهای نفتی در دوره‌ی برنامه‌ی اول توسعه..... 61
- جدول شماره‌ی 2-4: داده‌های تجربی عملکرد جامعه در دوره‌ی برنامه اول..... 63
- جدول شماره‌ی 3-4: داده‌های تجربی عملکرد تنظیمی، عملکرد نمادین و عملکرد استخراجی دولت دوره‌ی برنامه اول..... 66
- جدول شماره‌ی 4-4: داده‌های تجربی عملکرد توزیعی دولت در مقیاس منطقه‌ای دوره‌ی برنامه اول..... 67
- جدول شماره‌ی 5-4: داده‌های تجربی عملکرد توزیعی دولت در مقیاس ملی دوره‌ی برنامه‌ی اول..... 68
- جدول شماره‌ی 6-4: داده‌های تجربی تجمیعی کنش راهبردی نمایندگان مجلس شورای اسلامی در دوره‌ی اول پژوهش..... 69
- جدول شماره‌ی 7-4: اعتبارات برنامه‌ی اول توسعه..... 71
- جدول شماره‌ی 8-4: داده‌های تجربی درآمدهای رانتی دولت در دوره‌ی دوم..... 80
- جدول شماره‌ی 9-4: داده‌های تجربی عملکرد جامعه در دوره‌ی دوم..... 81
- جدول شماره‌ی 10-4: داده‌های تجربی عملکرد تنظیمی، عملکرد نمادین و عملکرد استخراجی دولت دوره‌ی دوم..... 83
- جدول شماره‌ی 11-4: داده‌های تجربی عملکرد توزیعی دولت در مقیاس منطقه‌ای دوره‌ی دوم..... 85
- جدول شماره‌ی 12-4: داده‌های تجربی عملکرد توزیعی دولت در مقیاس ملی در دوره‌ی دوم..... 87
- جدول شماره‌ی 13-4: داده‌های تجربی تجمیعی کنش راهبردی نمایندگان مجلس شورای اسلامی در دوره‌ی دوم پژوهش .. 88
- جدول شماره‌ی 14-4: داده‌های تجربی سهم درآمدهای نفتی در بودجه‌ی دولت در برنامه‌ی سوم..... 99
- جدول شماره‌ی 15-4: داده‌های تجربی عملکرد جامعه دوره‌ی سوم..... 100
- جدول شماره‌ی 16-4: داده‌های تجربی عملکرد تنظیمی، عملکرد نمادین و عملکرد استخراجی دولت در دوره‌ی سوم..... 102
- جدول شماره‌ی 17-4: داده‌های تجربی عملکرد توزیعی دولت در مقیاس منطقه‌ای دوره‌ی سوم..... 104
- جدول شماره‌ی 18-4: داده‌های تجربی عملکرد توزیعی دولت در مقیاس ملی دوره‌ی سوم..... 105
- جدول شماره‌ی 19-4: داده‌های تجربی تجمیعی کنش راهبردی نمایندگان مجلس شورای اسلامی در دوره‌ی سوم..... 106
- جدول شماره‌ی 20-4: داده‌های تجربی کنش راهبردی..... 115
- جدول شماره‌ی 21-4: جدول حضور و غیاب شروط علی و متبیین..... 117
- جدول شماره‌ی 22-4: داده‌های تجربی توسعه‌ی اقتصاد ملی..... 118

فهرست نمودارها

- نمودار شماره‌ی 1-1: نمودار تولید ناخالص ملی ایران..... 10
- نمودار شماره‌ی 2-1: نمودار درآمد سرانه بر مبنای برابری قدرت خرید..... 11
- نمودار شماره‌ی 2-3: نمودار نظام‌های انتخاباتی..... 43
- نمودار شماره‌ی 4-1: میزان رشد میانگین تولید ناخالص سرانه بر مبنای قیمت ثابت سال 2000 در دوره‌ی اول..... 76
- نمودار شماره‌ی 4-2: نمودار مقایسه میانگین تولید ناخالص داخلی سرانه ایران در دوره اول (برنامه اول توسعه)..... 77
- نمودار شماره‌ی 4-3: میزان رشد میانگین تولید ناخالص داخلی سرانه بر مبنای قیمت ثابت سال 2000 در دوره‌ی دوم..... 95
- نمودار شماره‌ی 4-4: نمودار مقایسه نسبت میانگین تولید ناخالص داخلی ایران در دوره دوم..... 96
- نمودار شماره‌ی 4-5: نمودار مقایسه ای نسبت میانگین تولید ناخالص داخلی ایران در دوره سوم..... 112
- نمودار شماره‌ی 4-6: نمودار شاخص توسعه اقتصاد ملی ایران..... 120

فهرست شکل‌ها

- شکل شماره‌ی 1-2: رابطه‌ی کارگزار و ساختار در کنش کارگزاران از منظر فردگرایی روش‌شناختی ضعیف.....29
- شکل شماره‌ی 2-2: مدل اولیه‌ی دستگاه نظری تحقیق.....33
- شکل شماره‌ی 2-3: مدل دستگاه نظری پژوهش.....44
- شکل شماره‌ی 1-5: صورت‌بندی نهایی دستگاه نظری تبیینی توسعه اقتصاد ملی.....125

فصل یکم

کلیات

این فصل به عنوان نقطه‌ی آغازین پژوهش عهده‌دار بیان مسأله، اثبات جنبه‌ی پارلمنتیک آن و بیان سؤال اصلی پژوهش است. در منطق معرفت‌شناختی این رساله، طراحی مسأله نقطه‌ی عزیمت پژوهش است؛ از این رو ابتدا در این فصل مفهوم توسعه‌ی اقتصاد ملی تعریف و سپس به دو پرسش زیر پاسخ داده شده است.

1. توسعه در ایران در کدام زمینه و برای پاسخ به چه مسأله‌ای مطرح شده است؟
2. آیا توسعه در ایران به‌خودی خود به مسأله‌ای تبدیل شده است که نیازمند تبیین باشد؟

در مرحله‌ی بعد به استدلال در باب اثبات مسأله¹ و طرح سؤال علمی پرداخته شده است. اثبات مسأله از رهگذر پاسخ به سؤال دوم و نیز بررسی پیشینه‌ی پژوهش صورت گرفته است. در پایان فصل نیز ضرورت و هدف پژوهش بیان گردیده است.

1-1 بیان مسأله

موضوع این پژوهش توسعه‌ی اقتصاد ملی در ایران است. توسعه به مثابه تغییر از حالتی کمتر مطلوب به حالتی با مطلوبیت بیشتر در زمینه زندگی انسانی، ریشه در چرخش فلسفی عصر جدید و ایمان به محوریت، توانایی و غایت بودن انسان دارد. این مفهوم، ماهیتاً چالش برانگیز، هنجاری و به واسطه‌ی ماهیت سیاسی- فرهنگی خود بسیار مبهم و در عین حال مهم و پر کاربرد است. از زمان تأسیس سیستم برتون وودز²، توسعه به صورت کلی به فرایند ارتقای کشورها یا جوامع فقیر از حیث اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با اتکا به منابع داخلی کمک دیگران اطلاق داشت. اما در سوی دیگر، توسعه به مثابه گفتمان سلطه غرب تلقی می‌شود که در درون خود سبک زندگی و ارزشهای غربی را بر جوامع دیگر تحمیل می‌کند (لفت‌ویچ، 1385: 37 به نقل از Gallie, 1956؛ Mclean, 2009؛ Jones, 2001: 337). تاکنون تعاریف مختلفی از توسعه ارائه شده است. تعاریف زیر از عمده‌ترین آنهاست:

- (1) پیشرفت تاریخی خطی جوامع؛
- (2) استخراج منابع طبیعی برای افزایش بهره‌برداری انسان (غالب اروپایی)؛
- (3) برنامه‌ریزی منسجم برای پیشرفت صنعتی؛
- (4) توسعه به مثابه وضعیتی با مشخصات اقتصاد صنعتی، سطوح بالا و در حال افزایش درآمد و رفاه، تجانس فرهنگی بالا و نظام سیاسی سکولار؛
- (5) توسعه به مثابه توانایی برای سازگاری، تطبیق و دگرگونی مداوم؛

---

¹. مراد از اثبات مسأله (Problem Proving) اقامه‌ی استدلال عقلانی و تجربی در مورد موضوع پژوهش است. این حجت‌آوری از این رو مهم است که نشان می‌دهد مسأله‌ی پژوهش نه صرفاً دغدغه‌ی شخصی پژوهشگر، بلکه یک واقعه‌ی پارلمنتیک در دانش موجود است.

². Bretton Woods System

- (6) توسعه به معنای رشد اقتصادی؛
- (7) دگرگونی ساختاری از اقتصاد کشاورزی به اقتصاد صنعتی؛
- (8) توسعه به معنای نوسازی (صنعتی شدن و انفکاک ساختاری)؛
- (9) توسعه به مثابه بسط نیروهای تولیدی؛
- (10) توسعه اجتماعی: تولید ثروت در خدمت انسان؛
- (11) پاسخگویی به نیازهای اساسی انسان (شامل کالاهای ضروری برای مصرف خانوادگی مانند خوراک، پوشاک و مسکن، خدمات ضروری مانند آموزش ابتدایی و بزرگسالان، دسترسی به آب سالم، مراقبتهای بهداشتی و وسایل حمل و نقل، مشارکت در تصمیم‌گیری، تحقق حقوق اساسی بشر و اشتغال مولد)؛
- (12) توسعه انسانی به عنوان بسط انتخاب‌های انسانی به وسیله قادر ساختن مردم برای بهره‌گیری طولانی، همراه با سلامتی و سازنده از زندگی‌شان؛
- (13) توسعه به مثابه آزادی؛ شامل آزادیهای سیاسی و پاسخگویی دولت؛ امکانات اقتصادی برای افراد جهت استفاده از منابع برای مصرف، تولید و مبادله؛ فرصتهای اجتماعی نظیر مراقبتهای بهداشتی و آموزش؛ ضمانتهای شفاف برای محدود کردن فساد و رشوه‌خواری و امنیت؛
- (14) توسعه پایدار به معنای برآورده کردن نیازهای حال حاضر انسان بدون به خطر انداختن توانایی نسل‌های آینده برای پاسخگویی به نیازهایشان (لفت ویچ، 1385؛ بیت، 1389؛ Jones, 2001).
- صرف نظر از مناقشات سیاسی در مورد ماهیت توسعه و اختلافات مهم در تعریف توسعه، می‌توان از تعاریف گوناگون توسعه، مفهوم مشترک و در عین حال مرکزیت یافت. توسعه فرایند سازماندهی منابع مادی و غیر مادی جامعه و بهره‌برداری از آنها برای رسیدن به زندگی مطلوب‌تر برای افراد جامعه است. البته مفهوم زندگی مطلوب‌تر مفهومی موسع است که از منظرهای مختلف و در دوره‌های زمانی گوناگون می‌تواند مصادیق متفاوتی به خود بگیرد. در طول چهار سده‌ی گذشته، شرط زندگی مطلوب‌تر، از رشد کمی اقتصادی صرف فراتر رفته و ابعادی مانند بهداشت، آموزش، کاهش نابرابری اجتماعی و مشارکت سیاسی را نیز در بر گرفته است. به دیگر سخن، توسعه خود مفهومی است یکپارچه و متکامل که بیش از آن که

نشان‌گر یک وضعیت و نمونه‌ی عالی¹ باشد، به فرایند گذار جوامع (در هر سطحی) اشاره دارد. با این نگاه، تفکیک مفهوم یکپارچه‌ی توسعه به توسعه‌ی اقتصادی، توسعه‌ی اجتماعی و توسعه‌ی سیاسی اقدامی تقلیل‌گرایانه و مخل کلیت مفهومی توسعه است. هرچند در مقام مطالعه که برای تدقیق بیشتر ناگزیر از تجزیه‌ی مفهومی هستیم، استفاده از مفاهیمی نظیر بعد اقتصادی یا سیاسی توسعه - که این کلیت را مخدوش نمی‌کند - ضرورت دارد.

پس از ارائه‌ی تعریف نظری² توسعه، بیان و اثبات مسأله نیازمند پاسخ به دو پرسش زیر است:

الف) توسعه در ایران در کدام زمینه و برای پاسخ به چه مسأله‌ای مطرح شده است؟

ب) آیا توسعه در ایران به‌خودی‌خود به مسأله‌ای تبدیل شده است که نیازمند تبیین باشد؟

برای پاسخ به پرسش اول، می‌توان از رهیافت روش‌شناختی منطق تحلیل موقعیتی³ بهره برد. براین بنیان، فهم پدیده‌ی توسعه در ایران، مستلزم فهم شرایط ساختاری است که این امر در آن رخ داده است. از این رو ضروری است به بررسی زمینه‌های اجتماعی پیدایی مسأله‌ی عقب‌ماندگی پرداخت که پیامد آن طرح «توسعه» به مثابه پاسخ این مسأله بود.

واقعیهی اول، فهم عقب‌ماندگی و جستجوی راه: بحث از عقب‌ماندگی ایران، تلاش برای برون

رفت از آن و تکاپوی توسعه، پیشینه‌ای دویست ساله دارد. ایرانیان از اوایل قرن نوزدهم و در پی شکست از روسیه، اندک اندک پی به برخی نارسایی‌های بنیادی در جامعه خود بردند. آن‌ها با جوامعی روبرو بودند که اساساً هیچ شباهتی با جامعه‌ی آنها نداشت. دغدغه‌ی ایرانیان عصر در این عبارت است: عباس میرزا از میهمانان فرانسوی ولیعهد تجلی یافته است:

این چه قدرتی است که به اروپا چنین برتری چشمگیری بخشیده است؟ سبب پیشرفت اروپا و ضعف دائمی ما چیست؟ اروپا هنر فرمانروایی، هنر کشورگشایی، هنر فعلیت بخشی به تمام توانایی‌های انسان را می‌داند در حالی که به نظر می‌رسد که ما محکوم به زندگی در جهل و بی‌خبری شرم‌آوری هستیم (رینگر، 1385: 13).

¹ Ideal Type

² Theoretical Definition

³ Contextual Analysis

این پرسش، که نشان از مشاهده‌ی ناسازگاری میان واقعیت عینی ضعف ایران و پیشرفت اروپا از یک سو و فقدان زمینه‌ی ذهنی برای تعلیل این واقعیت بود، زمینه را برای طرح این مسأله مهیا ساخت که به طور کلی برای برون‌رفت از وضع نامطلوب و گذار به وضع مطلوب چه باید کرد؟

عباس میرزا، برای فائق آمدن بر مسأله‌ی «عقب‌ماندگی» نخست به صرافت اصلاح ارتش و تاسیس ارتش منظم افتاد (بهنام، 23:1375)؛ سپس برای اخذ تمدن، دانشجویانی به اروپا اعزام کرد (رینگر، 1385). تلاش برای برون‌رفت از وضعیت نامطلوب و گام نهادن در مسیر پیشرفت (پروگره¹) (آخوندزاده، 1985) از زمان عباس میرزا و وزارت میرزا بزرگ قائم مقام آغاز شد؛ سپس در دوره ناصرالدین شاه - به ویژه با وزارت میرزا تقی خان امیرکبیر و بعدها میرزا حسن خان سپهسالار - تداوم یافت. تاسیس دارالفنون در سال 1852م (1231ش) و در پی آن دیگر مدارس جدید و ورود دانش‌های تجربی جدید، راه‌اندازی روزنامه‌ها و احداث راه‌آهن و برخی کارخانه‌های صنعتی از اقدامات مهم این عصر است. وجهه‌ی همت سپهسالار، «تغییر» در جهت «ترقی» بود و بدین منظور در پی افزایش ثروت ملت و دولت، «ترقی و تربیت ملت»، نشر علم «مترقی» و «اصلاح طرز حکومت» بود (آدمیت 1351: 147-145).

از نیمه دوم سلطنت ناصرالدین شاه تا انقلاب مشروطه (م 1906-1285ش) شاه و دولت علاقه‌ی پیشین را نسبت به دگرگونی و پیشرفت نشان نمی‌دادند. اما در مقابل گروهی از صاحب‌نظران در داخل و به ویژه در خارج، جنبشی فکری برای پیگیری تغییرات پدید آوردند که ایدئولوژی آن بر مبنای اندیشه‌ی ترقی و با اهداف حاکمیت قانون، بسط آموزش، پیشرفت اقتصادی و مبارزه با وابستگی اقتصادی سازمان یافته بود.

از انقلاب مشروطیت تا سلطنت پهلوی (1925م - 1304ش) در کشور هرج و مرج حاکم بود و به صورت رسمی، اقدامی در راستای نوسازی و تغییراتی انجام نشد، ولی در همان حال تعداد دانشجویان و

---

¹.Progress